

традицій Київської Русі, але й, навпаки, державно-правова система Київської Русі може бути вивчена в аспекті зародження в ній майбутніх засад козацької держави (пор. ідею М. Максимовича про першопочатки зародження козацтва саме в період Київської Русі).

Таким чином, хоча Михайло Грушевський у

своїй концепції української історії ставив на перше місце народ, а не державу, все ж він не применшував історичної ролі держави в розвитку українства, а в межах держави – системи традиційного українського права на демократичних засадах.

Список використаної літератури

1. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / Грушевський М. С. – К. : Наук. думка, 1991. – С. VIII–XXXIX.
2. Прицак О. Й. Історіософія Михайла Грушевського / О. Й. Прицак // Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / Грушевський М. С. – К. : Наук. думка, 1991. – С. XL–LXXIII.
3. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу Східного Слов'янства / М. С. Грушевський // Статті по славяноведенню. – 1904. – Вып. 1. – С. 293–304.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 648 с.

Надійшла до редколегії 28.10.2010

ШЕВЧУК В. А. АКАДЕМІК МИХАІЛ ГРУШЕВСКИЙ О ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ КИЕВСКОЙ РУСИ

Проанализирована исследовательская деятельность М. Грушевского как историка древнерусского государства и права, определено его место в истории обозначенной проблематики.

SHEVCHUK V. ACADEMICIAN MYKHAILO HRUSHEVSKIY ABOUT STATE SYSTEM OF KYIV RUS

The research activity of M. Hrushevskiy as a historian of Old Rus state and Law is analyzed, his place in the history of definite problems learning is determined.

УДК 343.241(3)

Є. С. ВЕЛИКА,

*викладач кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ВИДИ ПОКАРАНЬ У ПРАВІ ДЕРЖАВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

На основі аналізу джерел та пам'яток права, а також широкого кола наукової літератури визначено та класифіковано види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. Розглянуто специфічні та загальні риси покарань стародавніх держав.

Проблема покарання є однією з найбільш складних та багатограних у науці кримінального права. Важливість цієї проблеми визначається тим, що кримінальне право реалізує себе насамперед через загрозу і застосуванням покарання. Історія становлення та розвитку кримінального права свідчить, що на різних етапах людської цивілізації держава за допомогою покарання намагалася (й до цього часу намагається) захистити суспільство від злочинних посягань на соціальні цінності, які охороняються законом.

Сучасною наукою кримінального права, безсумнівно, має враховуватися як позитивний, так і негативний історико-правовий досвід минулого, менталітет і традиції певного етносу щодо видів покарань, їх можливих наслідків.

Особливістю стародавньої юстиції було до певної міри вільне ставлення до покарань. Хоча джерела права передбачали покарання за певні дії, судді не були жорстко зв'язані цими приписами. Безліч суворих покарань не зменшували кількість злочинів та не мали бажаного впливу на населення. Саме тому дослідження видів покарання у праві держав стародавнього світу є актуальним. Наукове розроблення проблем ґрунтується на досвіді давніх держав, має важливе як практичне, так і наукове значення.

Питанням, пов'язаним із застосуванням покарань, приділяється багато уваги в науці кримінального права. Проте покаранням та їх видам у стародавній час присвячено значно менше праць. До того ж у дослідженнях як вітчизняних так і зарубіжних дослідників певною

мірою висвітлювалися лише окремі, переважно теоретичні аспекти проблеми. У цьому сенсі заслуговують на увагу праці фахівців з кримінального права – Л. В. Багрій-Шахматова [1], М. І. Бажанова [2], Л. С. Васильєва [3], В. К. Дуюнова [4], І. І. Карпеця [5], О. Ф. Кістяківського [6], В. Т. Трубнікова, М. Д. Шаргородського [7], а також істориків права – О. А. Гавриленка [8], О. М. Головка, О. І. Левицького, В. С. Макаручука [9], Б. Й. Тищика [10], О. Ф. Шишова, О. Н. Ярмиша тощо.

Водночас проблема становлення інституту покарання, а також його розвитку в державах Стародавнього Сходу спеціально науковцями не досліджувалася.

Отже, **мета** статті – на основі аналізу джерел та пам'яток права, а також досягнень попередніх дослідників визначити загальні та специфічні риси покарань у давньосхідних державах.

Насамперед варто зауважити, що у країнах Стародавнього Сходу ще не склалося чіткого теоретичного розуміння сутності покарання. Еволюція системи покарань відбувалася паралельно з еволюцією людства. Загалом покаранню на Стародавньому Сході надавалося особливе значення. Вони відрізнялися жорстокістю, їх основною метою часто було залякування. Крім того, у стародавніх народів Сходу покарання мало на меті також «очищення» винного від злих духів і підготовку його душі до вознесення на небо. Релігійний характер покарань яскраво виявляється у найдавніших пам'ятках права: Законах вавилонського царя Хаммурапі [11], Законах Ману [12], які були складені між XI ст. до н.е. та XI ст. н.е. в Індії, у законодавчих актах та інших правових джерелах Стародавнього Єгипту і Китаю.

З часом у праві стародавніх держав оформлюється усталена система покарань. У філософському словнику поняття системи визначається як сукупність елементів, що перебувають у взаємних відносинах та зв'язках між собою і утворюють певну цілісність, єдність [13, с. 427]. Отже, система покарань являє собою сукупність усіх видів покарань, розташованих у певному порядку відповідно до різних критеріїв. При цьому варто чітко усвідомлювати, що на всіх стадіях розвитку людського суспільства діяли і застосовувалися різноманітні системи кримінальних покарань, які відображали соціальну, класову сутність держав, систему пануючих у них відносин, закріплених у праві.

Разом із тим, при розгляді видів покарань цілком можливим і навіть необхідним вважаємо використання, крім класового, також і інших підходів. Так, покарання можна розгляда-

ти в рамках певної класифікаційної групи. Недолік такого підходу полягає в тому, що тут неминучі повтори за окремими покараннями, оскільки конкретні їх види можуть включатися до різних категорій. Крім того, за такого підходу дослідження видів покарання часто підмінюють аналізом їх класифікаційних груп. Замість дослідження особливостей кожного конкретного виду покарання розглядаються загальні ознаки, які об'єднують його з іншими покараннями на класифікаційній основі. Наступний підхід, який використовується у юридичній науці, полягає в дослідженні кожного конкретного виду покарання у відриві від його класифікаційної групи. На нашу думку, такий підхід є недоцільним для проведення аналізу системи покарань у державах Стародавнього Сходу. Кожен конкретний вид покарання варто розглядати саме у класифікаційній групі, щоб правильно визначити місце, яке він посідає у межах системи.

На наш погляд, усі види покарання держав Стародавнього Сходу доцільно умовно поділити на:

- 1) смертну кару (прості та кваліфіковані види);
- 2) тілесні покарання (побої, поранення, побиття палицями, батогами тощо) та покарання, що завдають каліцтва (відрубання рук, ніг, випалювання очей, відрізання пальців, вух, язика тощо);
- 3) ганебні (виставлення біля ганебного столпа, накладання знака безчестя, таврування, обрізання волосся, гоління голови тощо);
- 4) позбавлення волі (ув'язнення, каторжні роботи);
- 5) вислання за межі держави;
- 6) майнові покарання (штрафи, конфіскація майна);
- 7) інші (звільнення з посади, повне або часткове позбавлення прав тощо).

Визначення судом виду покарання в державах Стародавнього Сходу значною мірою залежало від суспільного становища особи, що здійснила злочин, та від тяжкості скоєного.

Переважає більшість дослідників стародавнього права відзначають достатньо широке застосування смертної кари. Так, у Стародавньому Єгипті суворо каралися будь-які посягання проти влади фараона, існуючого державного ладу, встановленої системи державних відносин. У подібних випадках, поряд зі злочинцем, відповідальність несли і члени його родини. Клятвoporушників, убивць, донощиків також чекала смертна кара. Тяжкими вважали злочини проти релігії, храмів, жерців. Усіх винних карали смертю.

Як зауважує Б. Й. Тищик, смертну кару –

просту і кваліфіковану – застосовували часто. До кваліфікованих видів належало спалення, посадження на палю, четвертування тощо. Перед смертю завдавали різних мук. Так, за вбивство батьків винному виривали щипцями шматки тіла, потім клали на гострі шипи і врешті спалювали. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством [10, с. 80–81].

У Стародавньому Вавилоні нормам карного права також присвячено багато уваги за Законами царя Хаммурапі смертна кара застосовувалася більш ніж у 30 випадках. Указані норми відзначалися своєю жорстокістю і керувалися принципом «око за око, зуб за зуб», на відміну від найдавніших із відомих нам правових актів Законів Шульгі, які не дотримувалися принципу таліону, а визначали порядок матеріального відшкодування постраждалому [14, с. 96].

Таліон не слід плутати з кровною помстою, про яку в законах Хаммурапі нічого не сказано (очевидно, її не застосовували). Кровна помста – це ознака родового суспільства, коли роль творця правосуддя бере на себе рід скривдженого, а звичай таліону – ознака класового суспільства, захисником у цьому випадку виступає держава [9, с. 9]. Проте у Стародавньому Вавилоні були інші пережитки первіснообщинного ладу, а саме: 1) вже згадуваний таліон – «рівним за рівне» (серед рівних за соціальним станом); 2) відповідальність за злочин усієї територіальної общини, якщо не встановлено особу, що скоїла злочин; 3) відповідальність дітей за злочини батьків; 4) вигнання злочинця з даної місцевості [10, с. 55].

Характерною особливістю права Стародавньої Індії був потужний вплив релігії. Найдавніші індійські збірки законів являли собою творчість різних шкіл брахманів і становили своєрідні навчальні посібники. Найбільш відома серед них збірка – Закони Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) – це об'ємний звід релігійних, етичних і юридичних норм [12, с. 7].

У кримінальному праві Стародавньої Індії не існувало чіткої межі між приватноправовим правопорушенням (деліктом) і злочином. Закони при розгляді конкретних злочинів спиралися на загальні принципи і поняття: визнання форми вини (умисел або необережність), рецидив, співучасть, необхідна оборона тощо. Так, убивця уникав покарання, якщо він скоїв вбивство, захищаючи себе, жінку або брахмана. Якщо заподіяно словесну образу або дію, брали до уваги стан злочинця, відсутність умислу тощо. Обставинами, що пом'якшували покарання, визнавалось лихо або нещастя, якого зазнав злочинець, належність до вищих каст.

Смертна кара застосовувалась насамперед до державних злочинців і до осіб, винних у перелюбстві, до злодіїв і тих, хто вчинив умисну шкоду майну інших. За релігійні злочини, зокрема богохульство, перехід в іншу віру, образу богів карали смертю. Убивство теж здебільшого карали смертю, його розглядали ще й як релігійний злочин. Видами смертної кари були посадження на кіл, спалювання на ліжку чи вогнищі, утоплення, зацьковування собаками, розтоптування слонами тощо. Ці покарання здебільшого застосовували до осіб, котрі вчинили злочин проти представників вищих каст, і відкупитись було неможливо [10, с. 96–97]. Варто зауважити, що про кровну помсту в давньоіндійських джерелах жодних згадок немає, хоча інші пережитки первіснообщинного ладу, вочевидь, існували. Імовірно, вона була витіснена системою суворих державних покарань та грошових стягнень.

У Стародавньому Китаї види покарань у різні періоди мало відрізнялися, що дозволяє дійти висновку про їх традиційність. Покарання за злочин або інше правопорушення визначалося терміном «бао». «Бао» тлумачиться як вчинення належної відплати за скоєне – за принципом таліону, який застосовувався ще з епохи первіснообщинного ладу [10, с. 131]. Цим же пояснюється і збереження у класовому суспільстві звичаю кровної помсти, з яким довго і безуспішно боролись китайські правителі. Але в період загострення класової боротьби система тілесних покарань і широке застосування смертної кари, яка здійснювалась безпосередньо органами державної влади, все ж витіснили цей звичай.

Вибір покарання за скоєний злочин, з одного боку, залежав від характеру останнього: вони повинні відповідати ступеню тяжкості скоєного протиправного діяння [10, с. 131]. З іншого боку, покарання у Стародавньому Китаї відзначалися жорстокістю – страта, наприклад, загрожувала як за спробу підняти повстання чи змову проти правителя, так і за пияцтво.

В Уложенні про покарання часів чжоуського Му-вана (X ст. до н. е.) налічувалось близько 3000 статей, що створювали кваліфіковану систему злочинів і покарань [15, с. 57], за якою розрізняють п'ять основних покарань: «мо-сін» (клеймо тушшю на обличчі) – за 1000 провинностей; «фей син» (відрізання ніг) – за 500 провинностей; «ісін» (відрізання носа) за 1000 провинностей; «чужин» (кастрація для чоловіків і перетворення жінок на рабинь) – за 300 провинностей; «данисин» (відрубання голови) – за 200 провинностей [16, с. 63]. Проте джерела того часу інформують про наявність

інших покарань: смертну кару у вигляді розрубання тіла наполовину, спалення, четвертування, відрізання вух, пальців, колінних чашечок, віддача в рабство, відправлення на тяжкі роботи до копалень, державних майстерень, на будівництво різноманітних споруд тощо. Широко практикувалось побиття палицями – тонкими або товстими – від 100 до 500 ударів. 500 ударів товстими палицями було рівносильним смертній карі [10, с. 132].

Давньокитайське право передбачало пом'якшувальні та обтяжувальні обставини і не мало поняття неосудності. Зрештою, включення тих чи інших протиправних дій до списку злочинів, визначення міри покарань за них залежали від цілого комплексу обставин, насамперед від домінації тих чи інших правових концепцій: конфуціанських чи легістських, від суб'єктивної волі імператора і суддів тощо. Цей список постійно змінювався, переважно поповнювався, часто був не визначеним.

В імперії Цінь (IV ст. до н. е.) чітко простежується основна мета покарань – залякування. Як свідчать джерела, «всі дороги були забиті засудженими», в'язниці переповнені в'язнями. Людей карали на дорогах, площах, базарах. Того з державних чиновників, хто страчував більше людей, вважали відданим слугою [10, с. 132].

Перелік злочинів, які називали китайські джерела права та які каралися смертною карою, був надзвичайно широким. Серед них: державні злочини (повстання, змова), релігійні злочини (шаманство, викидання попелу на вулицю), злочини проти особи (вбивство, завдання тілесних ушкоджень), злочини проти власності (крадіжка, грабіж), військові злочини (неявка в установленний строк на місце збору, дезертирство) тощо.

Крім смертної кари, у державах Стародавнього Сходу широко застосовували й інші види покарання, зокрема тілесні покарання чи покарання що завдають каліцтво. Так, наприклад, у Стародавньому Єгипті за завдання образи могли відрізати язик, за подружню зраду жінці відрізали носа, а її партнера кастрували. Така ж кара застосовувалась і до гвалтівника [10, с. 79]. За незначне підроблення відрізали руку, а за підроблення документів, печаток чи монет – обидві руки.

У стародавніх державах нещадно карали осіб, котрі вчинили злочини проти власності. Так, у Стародавній Індії, злодія, спійманого на місці крадіжки, карали смертю. За крадіжку з храмів, царських палаців, комор, арсеналів засуджували до смертної кари, так само як і за крадіжку слонів, колісниць. У Вавилоні до майнових злочинів відносили крадіжку худо-

би, рабів. Як окремих злочин Закони Хаммурапі називали грабіж (ст. 22) [11, с. 25]. Усі майнові злочини карались дуже суворо – смертною карою, каліцтвом чи штрафом, у разі несплати якого злочинця знов-таки карали на смерть.

За крадіжку храмового майна у Стародавньому Єгипті штраф стягувався у 100-кратному розмірі від вартості вкраденого, а за крадіжку храмової худоби застосовували таврування або каліцтво і віддавали в рабство. Звичайна крадіжка у жителів компенсувалася у 2–3-кратному розмірі. Потерпілий у місті міг звернутися до ватажка злодійської касты. У цьому випадку за повернення речі власник платив грабіжнику четверту частину її вартості [16, с. 63].

У Стародавньому Вавилоні у деяких випадках відповідальність за злочин несли не прямі винуватці, а їх рідні, зокрема діти за батьків. За Законами Хаммурапі, син будівельника, з вини якого обвалилася споруда і вбила чи покалічила сина господаря – відповідав за неякісну працю свого батька: його належало теж убити чи покалічити (ст. 230) [11, с. 44]. Очевидно, у Вавилоні навіть у розвинуту епоху зберігалися залишки сімейної, родової, колективної відповідальності.

До окремого виду – позбавлення волі – можна віднести тюремні покарання. Так, у Стародавній Індії вони застосовувалося у поєднанні з іншими видами покарання, наприклад із конфіскацією майна. В'язниці будувалися на місці, які проглядалися з дороги, що говорило про основну мету покарання – залякування.

У Стародавньому Китаї злочинців засуджували на каторжні роботи. Засудженого татуювали зеленим кольором навколо очей, голили голову та одягали залізний обруч на шию [17, с. 113].

Існували й такі покарання, як ганебні, що могли застосовуватися і як самостійні види покарань. До них належали: виставлення біля ганебного стовпа; обрізання волосся; гоління голови тощо. У Стародавній Індії, наприклад, для брахмана гоління голови прирівнювалося до страти.

До окремого виду можна віднести покарання за ухилення від сплати податків. Наприклад, у Стародавньому Єгипті той, хто своєчасно не сплачував податки, мав чекати покарання: побиття, конфіскації всього майна або врожаю, відправлення у в'язницю дружини, забирання дітей. У кращому випадку общиннику-землеробу залишали третину врожаю. В одному з написів збирачеві врожаю давалася порада: «Не лінуйся під час збору податків, але й не будь занадто суворим. Якщо найдеш у списку велику заборгованість бідняка, розділи її на

три частини, одну залиш». Злодій мав офіційне право бути членом своєї касты – злодійської корпорації, за умови, якщо він сплатив податок [18, с. 87]. За часів фараона Яхмоса II існував закон, за яким кожен єгиптянин був зобов'язаний щорічно інформувати обласного начальника про свої доходи; той, хто цього не зробить або не може довести, що він живе на законні засоби, карався на смерть [18, с. 87]. За ці ж злочини у Стародавній Індії згідно із законами Ману накладались тяжкі покарання (в основному смертна кара), хоча чітких санкцій стосовно відповідальності за ухилення від

сплати податків не було – все залежало від рішення судового органу.

Таким чином, розуміння покарання у державах Стародавнього Сходу не було однаковим. Воно мало свою специфіку та особливості, які пояснювалися різноманітними факторами суспільно-політичного життя країн. Саме тому, наведена класифікація видів покарань сприймається як умовна. Проте вона має право на існування, оскільки дає можливість більш ґрунтовно висвітлити процес становлення та розвитку інституту покарання у стародавніх державах.

Список використаної літератури

1. Багрий-Шахматов Л. В. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний / Л. В. Багрий-Шахматов, В. И. Гуськов. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1971. – 108 с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / [Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.]; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. ; Х. : Юрінком Інтер ; Право, 2002. – 416 с.
3. Васильев Л. С. История Востока : учеб. пособие / Л. С. Васильев – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1998. – 416 с.
4. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монография / В. К. Дуюнов. – Курск : РОСИ, 2000. – 504 с.
5. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1973. – 286 с.
6. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни / А. Ф. Кистяковский. – Тула : Автограф, 2000. – 272 с.
7. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность / М. Д. Шаргородский. – Л. : ЛГУ, 1973. – 160 с.
8. Гавриленко О. А. Право античных держав Північного Причорномор'я : навч. посіб. / О. А. Гавриленко. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 111 с.
9. Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макаруч. – 3-є вид., доп. – К. : Атіка, 2001. – 624 с.
10. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б. Й. Тищик – Л. : Світ, 2001. – 384 с.
11. Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммурапи / И. М. Волков – М., 1914. – 88 с.
12. Законы Ману / [пер. С. Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 496 с. – (Серия «Антология мудрости»).
13. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1987. – 590 с.
14. Древние цивилизации / [Аверинцев С. С., Алексеев В. П., Ардзинба В. Г. и др.]; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989. – 479 с.
15. Всеобщая история государства и права : учебник / ред. К. И. Батыр. – М. : Велби, 2002. – 496 с.
16. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 730 с.
17. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 : учеб. для вузов / ред. Крашенинникова Н. А., Жидков О. А. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 480 с.
18. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / І. Д. Мудрак. – Ірпінь : ДПА України, 2001. – 232 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2010

ВЕЛИКАЯ Е. С. ВИДЫ НАКАЗАНИЙ В ПРАВЕ ГОСУДАРСТВ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

На основе анализа источников и памятников права, а также широкого круга научной литературы определены и классифицированы виды наказаний в праве государств Древнего Востока. Рассмотрены специфические и общие черты наказаний древних государств.

VELYKA Y. TYPES OF PUNISHMENT IN THE LAW OF ANCIENT EAST STATES

According to analysis of sources and Law sights, and also wide circle of scientific literature, the types of punishments in the Law of Ancient East states are determined and classified. The specific and general lines of punishments of the ancient states are viewed.